

ELS XUETES CONTEMPORANIS

Albert Bonnín Fiol

Avui, ser jueu consisteix en bona manera a recordar allò que, en un altre temps, volia dir ser jueu.

TONY JUDT (2011)

Resum

La discriminació secular, des del segle XVII, d'un grup de descendents de conversos identificat amb quinze llinatges, s'ha transformat profundament en les darreres dècades de la vida mallorquina en tres grans direccions: la integradora i superadora, tal volta amb alguns trets de record d'actitud vergonyant, la de l'assumpció dels propis orígens fins a un cert orgull de casta, i la minoritària del retorn fins a la identificació amb la fe hebrea i la seva pràctica, a més de la posició simplement i volgudament ignorant.

Paraules clau

Xueta, hebreu, jueu, retorn, orgull, vergonya, fidelitat, autoconsciència.

L'Institut Nacional d'Estadística ens permet conèixer la freqüència d'un determinat cognom i la seva distribució per províncies.

Si els xuetes han estat identificats durant segles pel seu llinatge, aquesta informació hauria de ser suficient per a tenir idea de quantes persones formen part d'aquest grup social i poder contestar la pregunta; quants xuetes hi ha?

Malgrat això, resulta del tot impossible saber la resposta i els motius són evidents:

- El mot xueta s'utilitza per a anomenar només alguns dels descendents dels jueus conversos de Mallorca, concretament els portadors dels cognoms següents: Aguiló, Bonnín, Cortès, Fortesa, Fuster, Martí, Miró, Pomar, Picó, Pinya, Pomar, Segura, Tarongí,¹ Valentí, Valleriola i Valls. Ser titular d'un d'aquests cognoms ha estat condició necessària però no sempre suficient per a ser considerat xueta, perquè cal recordar que els jueus prenien en la seva conversió el nom d'algun cristià vell que els apadrinava i per tant han conviscut i perdurat fins a l'actualitat els mateixos cognoms; uns d'ascendència hebraica amb altres que no ho són.² Les conclusions sortirien també esbiaixades si no tinguéssim en compte els xuetes i descendents d'aquests que resideixen arreu del món.
- El cognom, fins ara, de transmissió patrilinial era el principal marcador per a reconèixer els xuetes, però el fet que des de l'any 2000 els pares puguin escollir l'ordre dels cognoms dels fills i que des del juny del 2017 no prevalgui cap ordre, ens portarà a una situació on cada vegada serà més complicat conèixer les nostres arrels. Els membres d'aquest grup social, avui assimilat, no podran ser identificats sense un estudi genealògic o genètic.

Tot i això, encara podem analitzar les diverses actituds que s'aprecien en aquelles persones portadores de llinatges xuetes.

¹ Trobam aquest cognom escrit també com Taronjí.

² Cognoms com Martí, Miró, Valls, Forteza, Fuster i fins i tot Pomar són compartits per població mallorquina que a priori no té res a veure amb descendents de jueus conversos. Igual succeeix amb altres cognoms com Segura, Picó i Cortés, freqüents a la resta d'Espanya.

Quan a principis dels anys setanta els professors Eva i Juan F. Laub realitzaren un treball de camp sobre els xuetes mallorquins,³ ja van observar tres postures diferenciades entre els integrants del grup d'acord amb la seva edat, el seu nivell cultural, econòmic, etc. L'heterogeneïtat mostrada, que els antropòlegs van resumir en tres postures, ha anat en augment paral·lelament com ho ha fet la societat mallorquina immersa en l'heterogeneïtat homogènia que suposa la globalització. Tot i així, afegiríem només una quarta i cinquena actitud que resumirien la situació actual.

Seguint la classificació dels antropòlegs esmentats, trobam:

1. La postura vergonyant

Actualment només trobam aquesta postura en gent molt gran i de forma minoritària, són persones que per la seva edat encara van patir directament insults i marginació. Més que vergonya semblen témer que el fet de recordar el tema els pugui perjudicar i marginar una altra vegada.

Aquesta actitud no és nova i ja la trobam al segle XIX en personatges tan coneguts com el poeta Tomàs Aguiló i Forteza,⁴ qui, tot i ser-ne orgullós, considerava que el problema havia de tractar-se amb resignació,⁵ per la qual cosa no compartia l'actitud bel·ligerant de mossèn Taronjí.

³ Eva i Juan F. Laub van viure a Mallorca en el període 1971-1973.

⁴ Tomàs Aguiló Forteza (1812-1884), era fill de l'escriptor Tomàs Aguiló Cortès (1775-1856) i net del també Tomàs Aguiló Cortès, un dels sis diputats xuetes, coneguts com *perruques*, que el 1773 van acudir a la cort de Carles III demanant igualtat per a la gent del Carrer. Els descendents dels *perruques* es van constituir com una mena d'aristocràcia elitista dins el grup, formant una subendogàmia molt particular.

⁵ Després d'analitzar la correspondència entre Tomàs i el seu cunyat Marià Aguiló, Margalida Tomàs (2012) ens fa veure que aquesta actitud de resignació inicial va canviar: «El programa de Tomàs consistia bàsicament a aconseguir ocupar una posició social impor-

Tomàs Aguiló pensa que l'únic que pot fer el xueta és portar una conducta exemplar, sobretot des del punt de vista de l'ortodòxia catòlica, i recordar que dins aquesta ortodòxia una de les virtuts més valorades és la resignació (Mas i Vives, 1979).

Per il·lustrar l'anterior, el professor Joan Mas (1979) transcriu uns versos del poema *Resignación*, on Tomàs Aguiló reflecteix la seva actitud envers el problema.

*¿Qué importa que algún hermano
Mi enemigo se declare,
Y que el mundo no me ampare,
Y me mire con desdén;
Si el ojo inmenso, á quien verme
En tanta miseria plugo,
La víctima del verdugo
Discurrir sabe muy bien?
¿Qué importa que en esta tierra
Viva solo y sin abrigo,
Ni haya quien llore conmigo,
Ni haya quien llore por mí;
Si clavar puedo mis ojos
Hacia el estrellado velo,
Y exclamar por mi consuelo
'Un amigo tengo allí'.*

tant d'indole intel·lectual, no econòmica, i, a partir d'aquesta posició, anar ocupant llocs representatius dins la societat mallorquina.» Es tracta d'una postura molt arrelada a Mallorca que intenta evitar l'enfrontament directe en les seves reivindicacions (no som gaire baralladissos, més ben dit, no ens agrada fer renou). Aquesta posició –qualificada per uns de covarda i per altres d'intel·ligent– no sempre indica la resignació que reflecteix la paraula *tanmateix*, i sol acompanyar-se d'actituds posteriors tant o més combatives i nocives que la confrontació directa.

2. La postura arrogant i altiva

A. Selke, analitzant els processos inquisitorials observa:

Antecedentemente a la Complicidad [1678], lo que daba cierta seguridad a los habitantes del ghetto, en su vida pública tanto como en la secreta, era el fuerte sentimiento de superioridad que ellos tenían con respecto a «los demás naturales del Reino».

Se tenían por mejores que los cristianos viejos porque creían proceder «de mexor casta», vanagloriándose de la antigüedad de sus linajes, establecidos en Mallorca desde tiempo inmemorial.

Asimismo se sentían superiores a «los demás naturales del Reino» por su prosperidad y riqueza (Selke, 1972: 109-111).

En la mateixa direcció, Montaner&Porqueres, referint-se a algunes declaracions efectuades per alguns testimonis davant el tribunal de la Inquisició el segle XVII indiquen:

[...] algunos cristianos viejos denuncian una actitud de escrúpulo por parte de los «habitantes del Segell» (= chuetas) frente a la posibilidad de un matrimonio con alguien que no forme parte de su colectivo. Y se puntualiza que ello se debe a que los descendientes de los judíos se consideran superiores al resto de la población mallorquina (De Montaner & Porqueres i Gené, 1994).

Cal no oblidar que els mateixos avantpassats jueus d'aquests conversos no tan sols tenien prohibit

per la legislació cristiana casar-se amb membres de casta diferent, sinó que, tal com cita l'antropòloga Ch. Stallaert, ells mateixos evitaven emparentar-se amb cristians i musulmans.

Los tribunales de las castas minoritarias intentaban también prohibir la exogamia. El tribunal judío condenaba a la mujer judía que mantenía contactos sexuales con no judíos (Stallaert, 1998: 26).

A partir de los autos de fe de finales del siglo XVII el énfasis variará. Y, desde ese momento, será el rechazo por parte de los cristianos viejos lo que se dejará sentir frente a la posibilidad de un matrimonio concerniendo a algún chueta (De Montaner & Porqueres i Gené, 1994).

Progressivament, aquesta postura envanida adoptada per alguns membres del grup, en moments i circumstàncies determinades, respongué més a un intent de superar el sentiment d'inferioritat causat per la marginació que al fet de considerar-se descendents del *Poble Elegit*. D'aquesta forma no dubtaren a fer ostentació d'aquells elements que suposassin orgull per al grup. Valguin d'exemple algunes cites de mossèn Josep Taronjí utilitzades per defensar els xuetes de la marginació que encara imperava a finals del segle XIX, coincidint amb l'antisemitisme que sorgia a Europa.

La mayor parte de los grandes compositores, de los mejores instrumentistas pertenece á la misma raza. Los tres grandes músicos vivientes, Rossini, Meyerbeery Mendibionn, son de origen judío. Si eso es la raza hebrea, si eso representa, si ésa es su historia, ¿por qué despreciarla? ¿Por qué pretender

envilecerla? [...] nuestra raza es la raza de los santos, de los héroes y de los mártires; es la raza que ha comunicado á todas las naciones el Verbo de la verdad y de la vida (Taronjí, 1877, 1984).

A l'apartat «*El pueblo no está preocupado*», Taronjí fa un cant al comerç marítim mallorquí en especial i als avenços tècnics en particular, que acaba amb aquestes significatives paraules: «Pues bien, Señores. No hay nave que parta, barco de vapor que llegue, ni locomotora que atravesase nuestros campos, que no cuente entre sus armadores, propietarios o directores a alguna o varias personas de la clase, de la clase que vosotros os atreveis a llamar *aborrecida*» (Tomàs, 2008).

L'orgull –que un altre convers, Lluís Vives, deia que era «un amor a uno mismo por méritos propios» (Rojas, 2008)–, el trobam també en manifestacions de jueus europeus contemporanis, com l'escriptor Stefan Zweig (2002) quan afirma que «las nueve décimas partes de lo que el mundo celebraba como cultura vienesa del s. XIX era una cultura promovida, alimentada e incluso creada por la comunidad judía de Viena». ⁶ Quan aquestes mostres d'orgull s'han accentuat, els jueus i els seus descendents conversos han estat sovint acusats de supèrbia.

La professora Lola González (1989) ens recorda un fragment de *La virtud militante*, on el seu autor, Francisco de Quevedo, identifica la supèrbia amb el

⁶ Zweig ens parla de músics com Goldmark, Mahler, Schönberg, Oscar Strauss, Leo Fall i Kálmán, de literats com Hofmannsthal, Schnitzler, Beer-Hofmann i Altenberg, o fins i tot del pare de la psicoanàlisi, Sigmund Freud.

poble jueu.

Que los judíos fuesen entregados a la soberbia, y que della proceda la dureza de su corazón, San Jerónimo lo dice del Sagrado Evangelio, tratando de la soberbia, Epístola XLV: El pueblo judío porque pedía las primeras cátedras y las primeras saluciones en las plazas fue borrado (González Martínez, 1989).

Encara avui trobam articles i manifestacions on es recullen dades que indueixen a una suposada superioritat intel·lectual dels jueus. Tal és el cas del recent article de l'historiador català Joan B. Culla.

Considerando que, en nuestro planeta de casi 6.800 millones de habitantes, los judíos suman menos de 14 millones de individuos, el relieve que miembros de este grupo humano –ya se le defina como nacional, socio-cultural, religioso, étnico o lo que fuere– mantienen desde hace dos siglos en los terrenos de la política, la economía, la ciencia, la creación artística y literaria, etcétera, no puede calificarse más que de asombroso. Que, siendo los judíos apenas el 0,2% de la humanidad, acumulen desde 1901 unos 170 premios Nobel en todas las categorías (un 29% de los concedidos) (Culla i Clarà, 2010).

Possiblement aquesta actitud està relacionada amb els avantatges que, segons alguns psicòlegs evolucionistes com Robert Kurzban (2010), aporta l'autoengany. Pensar que un és millor que el que realment és podria ser útil per convèncer els altres de la nostra vàlua i per tant ens faria més competitiu

per a la supervivència en el procés de selecció natural.

3. La postura activa

Consiste en una tácita lucha por estudiar y comprender para orientar y orientarse y poder orientar a sus familiares, en particular a los hijos. [...] Si los mayores están poco dispuestos a comentar el «tema», los jóvenes por el contrario, buscan a quienes investigan para pedirles «explicaciones», referir situaciones que les confunden, para pedir bibliografía y ofrecer su colaboración. Son ellos quienes establecen los contactos con sus padres y otros familiares, induciéndolos a que refieran una determinada anécdota, alguna relación curiosa de parentesco, y se complacen de que «por fin se pueda hablar claro» (Laub, 1987).

Los chuetas se sienten orgullosos de sus orígenes, están a la defensiva y protegen a los suyos (Moore, 1987).

Els darrers anys han sorgit associacions com *Llegat Jueu* o *Memòria del Carrer* que tenen entre els seus objectius conèixer i donar a conèixer la història i la cultura dels jueus de Mallorca i els seus descendents, els xuetes.

Consideren que actualment no es pot parlar de l'existència d'una comunitat xueta,⁷ perquè els seus

⁷ En repetides ocasions K. Moore parla dels xuetes com una comunitat, realitzant comparacions amb el que va ser la primitiva comunitat de conversos. Però els anys setanta, quan Moore visità Mallorca, ja no existia una comunitat, tant és així que un dels seus informants xuetes, potser cansat de sentir aquest mot, arribà a dir-li: «*En realidad, no tenemos una comunidad, pero nos sentimos un grupo porque todos estamos más o menos emparentados con los demás.*» Moore, K. (1987). *Los de la calle*. (A. Kerrigan, Trans.) Madrid: Siglo XXI

membres no mostren un alt grau d'implicació i compromís, ni presenten un discurs únic davant els «altres». Les sensibilitats i formes de pensar són tan heterogènies entre els membres d'aquest grup que seria absurd escriure: *els xuetes pensen o els xuetes diuen...* Tenen vinculacions més laxes i han renunciat des de fa temps a la cotilla que suposaria per a la seva mobilitat social acatar les normes d'una comunitat. Mostren poc interès a participar com una grupalitat, encara que se'n senten part i es mostren disposats a defensar la seva història i la seva cultura.

4. La postura ignorant

L'absència d'aquest tema en els llibres de text escolars, fins fa pocs anys, i el fet que en moltes famílies no es parlàs d'aquesta qüestió ha provocat que alguns portadors de cognoms xuetes, tot i haver sentit parlar de l'assumpte, no el coneguin en profunditat i tampoc no sentin especial interès per conèixer-lo. Se senten totalment assimilats i consideren que es tracta d'un tema completament superat que pertany a un passat remot.

5. La postura del Retorn

Hi ha un percentatge mínim de xuetes que, animats per l'organització *Shavei*, estudia la possibilitat de retornar al judaisme.

Grups, comunitats, tribus, famílies i fins i tot individus aïllats troben en l'organització de Xavé Israel orella atenta i suport actiu per començar llur camí de retorn al Judaisme, sense cap discriminació (<http://www.shavei.org>).

de España Editores. pàg. 27.

Amb el suport del rabí mallorquí Nissan Ben Avraham (abans Nicolau Aguiló) i estimulats pel *retorn* del també xueta Miquel Segura Aguiló, alguns xuetes s'han acostat a aquesta postura.

«En qualsevol cas els xuetes amb voluntat de Retorn al judaisme són pocs, molts pocs: una ínfima minoria en el nucli d'una confusa identitat minoritària» (Segura Aguiló, 2012).

El juliol del 2011, el rabí ortodox Nissim Karelitz, cap de la Cort Rabínica Beit Din Tzedek a Bnei Brak, dictaminava –tal vegada massa tard i amb arguments gens nous ni originals– que els xuetes són jueus.

Vespra de la Festa de Xavuot 5771

Manifest en qüestió dels descendents de conversos de Mallorca

Com que hem comprovat que tenen com cert que durant totes les generacions es casaren només entre ells, doncs tots aquells que es refereixen a les primeres generacions són jueus dels nostres germans Fills d'Israel, el Poble del Senyor.

I hem d'atreure aquesta gent per tal d'atansar-los a la Torà i els manaments.

Firmat: Nissim Karelitz.⁸

Aquesta declaració semblava un exemple clar de com els límits ètnics, aparentment infranquejables, evolucionen i es mouen, confirmant per tant que l'ètnicitat no respon a característiques biològiques sinó culturals i que, utilitzant paraules de Gerd Baumann (2001), «no es una esencia biológica, sino un fermento cultivado».

⁸ Traducció feta per Nissan Ben Avraham.

Emperò mesos després, Nissan Ben Avraham aprofitava una entrevista que li feien al *Diario de Mallorca* per aclarir el manifest. De les seves declaracions es deduïa que les fronteres oficials de l'etnicitat jueva no s'obrien de pinte en ample per als xuetes i que tan sols es feien una mica més permeables. La matrilinealitat jueva seguia essent el principal marcador per a ser jueu, la sang encara era important:

*Ahora la decisión de Rabbi Karelitz, que reconoce a los chuetas como judíos, para la gente que es chueta de primer apellido pero no de segundo o es chueta por el abuelo de parte de padre y no por el abuelo de parte de madre, no sirve para nada. Tiene que ser la línea materna. Es como con cualquier otro judío de cualquier otra parte del mundo, de Rusia o Estados Unidos, donde ha habido algo de mezcla.*⁹

El manifest del rabi Karelitz va ser acollit amb il·lusió pels pocs xuetes que flirtegen amb el retorn al judaisme, mentre que altres –els que sempre s'han considerat descendents de jueus conversos independentment del reconeixement o no de l'autoritat rabínica–, es mostraren indiferents, demostrant una actitud semblant a la que expressava l'historiador Tony Judt pel que fa a la seva judeïtat;

No participo de la vida comunitària jueva ni practico rituals jueus. No m'esmerço a fer vida social amb jueus en especial, ni la majoria de les meves dones han estat jueves [...]. Tanmateix, quan algú em pregunta si sóc jueu, responc afirmativament sense dubtar-ho, i m'avergonyiria si no ho fes així (Judt, 2011: 187-188).

O la que manifestava S. Freud –recollida en el pròleg

⁹ *Diario de Mallorca*, 25 de setembre de 2011.

per a l'edició hebrea de *Totem i Tabu*–, quan indicava que, tot i estar completament apartat de la religió dels seus avantpassats i de qualsevol altra, se sentia jueu.

Alguns partidaris del *Retorn* (*Thesuvá*), consideren que aquesta és l'única via per conservar la identitat xueta. En paraules de M. Segura (2012): «Només ens resten dos camins: el Retorn al judaisme o la mort. Perquè els xuetes com a raresa històrica, branca perduda de l'arbre d'Israel, estam condemnats a l'extinció.» Es tracta d'una visió derivada de la dels jueus ortodoxos que indiquen que tan sols l'ortodòxia pot evitar la desaparició del judaisme a la diàspora.

Però quins son els trets «originals» dels xuetes? Quina és la religió dels avantpassats que cal recuperar com a tret identificatiu del col·lectiu perquè li apporti més autenticitat i en garanteixi la supervivència? L'ultracatolicisme sincer que va caracteritzar el grup fa cent anys? El judaisme d'abans de les cremadisses? El politeisme anterior? O, per què no, el xamanisme que segons la Dra. Leore Grosman es practicava al nord de l'actual Israel fa 12.000 anys?¹⁰

Pensen correctament que no pot haver-hi judaisme sense jueus, però s'obliden que sí que hi pot haver jueus sense judaisme i potser els xuetes són el paradigma d'aquesta paradoxa. Durant els últims tres-cents anys ningú no va preguntar quina religió practicaven els xuetes per assenyalar-los com a jueus. Visqueren i moriren com a jueus no jueus.

Xuetes com l'escriptor Pere Bonnín reivindiquen ser un «mal jueu» sense haver de renunciar a la seva identitat, igual que ho fan altres jueus d'arreu del món.

¹⁰ L'any 2008, la Dra. Leore Grosman de la Universitat Hebrea de Jerusalem –que dirigeix l'excavació de Hilazon Tachtit, a la Galilea occidental– i un equip d'arqueòlegs van trobar una tomba que segons sembla correspondria al d'una dona xaman. «*The interment rituals and the method used to construct and seal the grave suggest that this is the burial of a shaman ...*». Grosman, L., Munro, N., & Belfer-Cohen, A. (2008). *A 12000-year-old Shaman burial from the southern Levant (Israel)*. PNAS, 105 (46), 17665-17669.

La nostalgia conservadora por la cultura e identidad «originales» distorsiona la historia, negando que las actuales identidades humanas son el resultado de este proceso [...]. Cada cultura es el resultado de diferentes mestizajes y no puede evolucionar sin otros nuevos.

L'etnicitat xueta, així com totes, és un procés viu i canviant que es reinventa en cada generació. No existeix cap marcador que puguem considerar essencial per l'existència d'una grupalitat, i fins i tot quelcom tan important com la religió no ha estat cabdal per a la continuïtat d'aquest col·lectiu. Durant segles, l'autoadscripció al grup o l'adscripció per la resta s'ha mostrat per sobre de qualsevol tret i els xuetes han estat anomenats així amb independència de la seva religió.

En el cas dels xuetes no és l'existència de mites d'ancestralitat comuna sinó la de personatges reals,¹¹ amb comportaments heroics, els que han permès una memòria històrica compartida, sempre present en la seva identitat, i que ha servit de catalitzador dels seus sentiments.

Es tracta d'un sentiment similar al que apunta el citat Judt quan es refereix a la identitat jueva a l'Amèrica contemporània i diu: «És una sensibilitat envers els patiments del passat que pot semblar fora de mida fins i tot pels mateixos jueus» (Judt, 2011).

L'afirmació que fa pels jueus nord-americans contemporanis és traslladable als xuetes; avui, ser xueta consisteix en bona manera a recordar allò que, en un altre temps, volia dir ser xueta.¹²

Les etnicitats són construccions socials que igual que

¹¹ Ens referim a personatges com Rafel Valls i els germans Rafel i Caterina Tarongí, creants de viu en viu el 1691 per defensar les seves creences.

¹² «Ser jueu consisteix en bona manera a recordar allò que, en un altre temps, volia dir ser jueu» Judt, T. (2011). *El refugi de la memòria* (M. Izquierdo, trad.) Barcelona: La Magrana.

els arbres d'un jardí creixen i evolucionen d'acord amb les forces ambientals i es modelen segons les actuacions dels jardiners. Aquests poden preferir un jardí amb arbres singulars, diferents els uns dels altres –però arbres al cap i a la fi–, o preferir una homogeneïtat empeltada i modelada amb el temps, quan tots els jardiners poden seguint el mateix patró. Al final tots els arbres semblaran iguals, però a les soques trigaran a desaparèixer les marques que van deixar les tempestes o les tisores d'uns jardiners sense ofici.

Bibliografia

- Baumann, G. (2001). *El enigma multicultural*. (C. Ossés Torrón, trad.) Barcelona: Paidós.
- Culla i Clarà, J. B. (29 de desembre de 2010). «La conspiración del talento». *El País*.
- De Montaner, P., & Porqueres i Gené, E. (1994). «Subendogamias en el Mediterráneo: los ejemplos mallorquines de la aristocracia y de los descendientes de judíos». *Memòries de l'acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics* (6), 79-106.
- Flexa, R. (1999). «Modern and Postmodern Racism in Europe: Dialogic Approach and Anti-Racist Pedagogies». *Harvard Educational Review*, 69 (2), 150-171.
- González Martínez, L. (1989). «Góngora según Quevedo: breve relación de una historia injuriosa». *Scriptura* (5), 17-29.
- Grosman, L., Munro, N., & Belfer-Cohen, A. (2008). «A 12000-year-old Shaman burial from the southern Levant (Israel)». *PNAS*, 105 (46), 17665-17669.
- Judt, T. (2011). *El refugi de la memòria*. (M. Izquierdo, trad.) Barcelona: La Magrana.
- Kurzban, R. (2010). *Why everyone (else) is a hypocrite: Evolution and the Modular Mind*. Princenton University

Press.

Laub, E. i J. (1987). *El mito triunfante*. Palma: Miquel Font Editor.

Mas i Vives, J. (1979). «El problema xueta viscut per Tomàs Aguiló i Forteza». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (37), 378-409.

Moore, K. (1976). *Those of the street*. London: University of Notre Dame Press.

— (1987). *Los de la calle*. (A. Kerrigan, Trad.) Madrid: Siglo XXI de España Editores.

Rojas, E. (1r de març de 2008). «Psicología de la soberbia». *Diario El Mundo*.

Segura Aguiló, M. (2012). *La història som nosaltres*. Palma: Lleonard Muntaner Editor.

Stallaert, C. (1998). *Etnogénesis y etnicidad. Una aproximación histórico-antropológica al casticismo*.

Barcelona: Proyecto A Ediciones

Taronjì Cortès, J. (1877). *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca*. Palma: Imprenta Gelabert.

— (1984). *Algo sobre el estado religioso y social de la isla de Mallorca*. Palma: Miguel Font.

Tomàs, M. (2008). «Aproximació a la tasca intel·lectual de Josep Tarongí». *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* (64), 169-194.

— (2012). «Cultura contra marginació: propostes teòriques de Marià Aguiló davant el problema xueta». Dins: E. Porquerres i Gené (coord.), *Francesc Riera, des de l'abundancia del cor* (pàg. 277-296). Palma: Lleonard Muntaner Editor.

Zweig, S. (2002). *El mundo de ayer. Memorias de un europeo* (16a ed.). (J. Fontcuberta, & A. Orzeszek, Trads.) Barcelona: Acantilado.